

AFGANİSTAN VE TÜRKİYE

Dr. Rahmanhoca İMAMHOCAYEV*

Afganistan irfan hareketi ve edebiyatının şekillenmesinde Türkiye'nin rolü büyük olmuştur. Bunun da özel bir nedeni ve kökü vardır. Zaten böyle bir ilişkinin ilk tarihi XIX. yüzyılın 70'li yıllarına ait olup, Said Cemalettin Afgani adıyla ilgilidir.

Said Cemalettin Afgani, kendi yurdunda sosyal-siyasî gayelerini hayata geçirme imkânlarını kaybedince 1886 tarihinde önce Hindistan'a, oradan ise Mısır'a gider, 40 gün orada kaldıktan sonra İstanbul'a geçer.

Said Cemalettin, İstanbul'da kısa sürede tanındı. Onun ileri sürdüğü ilkeler, gayeler, bilhassa onun sömürgecilik karşıtı görüşlerinde Türkiye Osmanlı Devleti'nde büyük yer ayrılması Türk aydınları arasında büyük rağbet kazanmıştır. Sonuçta Said Cemalettin, Türkiye Devleti'nin başbakanı, Hükümet Başkanı ile görüşerek, onun merhametinden yararlanmış, ülkenin eğitim-öğretim işleriyle ilgilenen Eğitim Meclisine üye olmuş, İstanbul Üniversitesi'nde konuşmalar yapmıştır.¹

Said Cemalettin İstanbul'da ikâmet ettikten sonra 22 Mart 1871 tarihinde Mısır'a gitmiş olsa da, onun gölgesi Türkiye'de kaldı ve dünyaya bakış felsefesi unutulmadı. Belki bu yüzden olsa gerek 1892'de Afgani bu ülkeye geri döndü ve ölene kadar (9 Mart 1897) İstanbul'da kaldı. Türkiye resmi çevreleri arasında saygı, itibar kazandı.

Afganistan eğitim çevresi daha sonra Said Cemalettin'in sömürgecilik karşıtı görüşleri sırasında onun Türkiye'ye olan özel ilgisini de kabul ettiler ve bütün faaliyetleri sırasında bu ülkeyi İslam dünyasının merkezi ve sığınağı olarak değerlendirdiler, onu korumaya kol sıvadılar. Bu yüzden Balkan Savaşı sırasında 'Sıracü'l-Ahbar'ın² neredeyse her sayısında Türkiye'ye Müteahhitlik ruhunda yazılmış makaleler, şiirler yayınlandı. Onun aleyhine Avrupa devletleri tarafından savaş hareketleri İslam dünyasına karşı yöneltilmiş hareketler olarak yorumlandı. Cemalettin 1912 yılındaki sayılarından birisinde Türkiye doğrudan doğruya 'İslam Halifelîği'nin başkenti³ diye adlandırıldı.

Türkiye'deki irfan hareketi de Afganistan'a karşı farksız kalmadı. Onların görüşleri türlü yollarla bu ülkeye gelmekteydi. Örneğin, Genç Türkler hareketini

* Taşkent Şarkiyat Üniversitesi Öğretim Üyesi.

¹ Sıracü'l-Ahbar Gazetesi, 14 Eylül 1916.

² 1911-1918 yılları arasında Afganistan'da Mahmud Terzi tarafından yayınlanan gazete.

³ Sıracü'l-Ahbar, 25 Ekim 1912.

içine dahil eden İttihat ve Terakki Partisi, Abdullah isimli özel temsilcisini parti yolunu propaganda etmek için Afganistan'a göndermişti.⁴

Afganistan aydınları arasında oluşan Türkiye yanlı çevre Türklerin yaptığı çabaların boşuna gitmediğini kanıtlamıştı.

Türkiye eğitimhanelerinin Afganistan'daki kültür ortamına pozitif etkisinin başka bir önemli unsuru da Mahmud Terzi'nin kişiliği idi.⁵

Mahmud Terzi ilk defa Türkiye'ye geldiğinde 19 yaşında olup, akli başında, Hindistan'daki iki yıllık yaşamı sırasında birçok şeyi anlamış delikanlı olsa da Türkiye'deki siyasî, kültürel ortam onun şahıs sıfatında şekillenmesi ve yetişmesi için çok etki yaptı. Mahmud Terzi Türkiye'de ilk önce ilmî-irfan ortamı etkisinden yararlandı.

Bildiğimiz gibi, eğitimcilik gayeleri diğer doğu ülkelerinden daha erken yayılmaya başlamıştır. Onun ilk tomurcukları XVIII. yüzyıldan başlayarak İbrahim Müteferrika, Ahmet Resmi Efendi, Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi yapıtlarında ülkede hüküm sürmekte feodal düzenin eskimiş gelenekleri hem de hükümdârların halka farksız olduğunu eleştirmeye tenkit şeklinde yorumlamaya başladı.

Mehmet Efendi '*Sefaretname*' adlı kitabında Fransa'da 1720-1721 yıllarında gördüğü ibretli şeyler Fransız ordusunun yürüyüşü, Fransa Krallığı Akademisi, Paris Rasathanesi, Opera Tiyatrosu, Botanik Bahçesi, manifaturalar hakkında yazmıştı.

Yazar, düşündüğü şeyleri detaylı tasvir vasıtasıyla "*okuyucusuna somut ve duygusal üslupla Batı bilimi ve kültürü kazançlarının ne kadar önemliliği, söz konusu kazançların Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılışın yararlı olduğunu anlatmaya çalışır.*"⁶

Y. A. Petrosyan'a göre, bu eser Türkiye feodalları arasında 'Avrupalılaştırma' gayelerinin ortaya çıkması, kültür ve günlük yaşamda yükü bulunan bazı değişikliklere vesile oldu.⁷ Söz konusu eserin tekrar yayınlanması, Türk Edebiyatı'nda '*Sefaretname*' sanatının şekillenmesi, sanatla kendi yankısını bulmuş gayelerin Türk sosyal-kültürel ortamında gelişmesi için iyi bir şartın bulunduğuna tanıklık etmektedir.

Yaşam ortamını yenileme, siyasî sistemi reform etme, ülke sosyal hayatını yeni çağ ruhuna uygun bir şekilde geliştirme gayeleri Tanzimat döneminde güçlendirilerek XIX. yüzyıl başlarında meydana gelen Genç Türkler (Jön Türkler) hareketinde yükseldi.

⁴ Açıldiyev D. Y., Genç Afganlar Hareketi, s.49.

⁵ Afganistan irfan hareketinin gayevi lideri, gazeteci, şair ve devlet adamı, Amanullahan zamanında (1919-1929) Dışişleri Bakanı olmuştur.

⁶ Petrosyan Y. A., Osmanlı İmparatorluğunun Reform Edilişi Döneminde Türk Gazeteciliği, Moskova 1985, s. 31.

⁷ Petrosyan, A.g.e., s.30.

Yenilik ve eskilik arasındaki mücadele, kültür alanında şiddetli geçti. Aynen şu faktör çağdaş Türk aydınlarının şekillenmesiyle ülkedeki kültür ortamı, sosyal-siyasi hayatında radikal değişimin ortaya çıkmasına neden oldu.

Tabii ki, Mahmud Terzi'nin bu gibi olaylara ilgi gösterdiğine kuşku yoktur. Bu gibi örneklerden bir çoğunu söyleyebiliriz. Örneğin, genç Mahmud Terzi'nin Türk Edebiyatı'ndaki sefaretnameler etkisi altında kendi sefaretnamelerini yazmış olmasıdır.

Mahmud Terzi'nin dört tane seyahatname yazdığı biliniyor. Birincisi düzyazılı 'Seyahatname dar dor-us-saadet' yani 'Saadetli şehir (İstanbul)'a seyahat olup, 1888 tarihinde babasının talimatı ile Türkiye başkentine yaptığı sefer teassuratlarını yansıtmıştır.⁸

Mahmud Terzi ikinci kez 1891 tarihinde babasıyla birlikte İstanbul'a, oradan Mısır'a gittiğinde kendi gördükleri ve yaşadıklarını kâğıda döktü. "Seyahat bar se kitai rüye zamin dar 29 ruz" (Üç Kıta Üzerinde 29 Günlük Seyahat) adlı eserini yazdı ve bu eseri 1914 tarihinde Kabul'da yayınladı.⁹ Üçüncü seyahatname, yazarın kendi söylediklerine göre 1900 yılında babasının vefatından sonra İstanbul'a yaptığı sefer sonucunda yazmıştır. "Söz konusu şiiri seyahatname takriben 500 beyitten oluşmakta olup, baba vefatından sonraki sefer"¹⁰ diye adlandırılmıştır.

Yazar daha sonra işbu seyahatnamesini de yayınlamaya çalışmış, ancak 'bazı huzursuzluklardan dolayı' bunu başaramadığını yazmıştır.¹¹

Mahmud Terzi'nin dört seyahatnamesi de yayınlanmamış ve 25 Mayıs 1932 tarihinde kaldırılmıştır. İşbu seyahatname 38 sayfalık el yazısı, yazarın ölümünden bir sene önce Abdurrahman Peşovari ile birlikte yaptığı seyahatinden söz ediyor; "Seyahatname-yi İstanbul" (İstanbul Seyahatnamesi) başlığını taşıyordu.¹²

Mahmud Terzi, seyahatnamelerde ilk sırada örnek olmaya değer yeni dönem olaylarını anlatmaya çalıştı. Seyahatnamelerde öngörülen hedef kabilecilik eserlerinden kurtulmayan vatandaşların yeni çağ Avrupa tarzı hayatla tanıştırmaya, onları uykudan uyandırmayıdır. Yazar daha sonra söz konusu gayeleri 'Siracü'l-Ahbar' gazetesinde yayınlanan makalelerinde sürdürdü. Okuyuculara dünyanın çeşitli gelişmiş ülkeleri, hayatı, kültürü ile tanıttı.

Mahmud Terzi Türkiye'de yaşadığı yıllarda bu ülkeye germekte olan Avrupa kültürüyle birlikte Türkçe'ye çevrilmiş Avrupa halklarının edebiyatları ile de çok yakından ilgilenmiştir. Özellikle, Fransız maceralı edebiyatından yapılmış tercüme onun ilgisini çekmişti. O, 1895 yılında Türkçe'ye Fransızca'dan Enver

⁸ Ferhadi, Ravan, Varakı Sand Dar-sarguzaşte Mahmud Terzi, Makolate Mahmude Tarzi Dar 'Sirac-ul-Ahbore Afğoniya" (1290-97) Kabul 1355, 13 sayfa.

⁹ Mahmud Terzi, Seyahat bar se kitai rüye zamin dar 29 ruz, Kabul 1914.

¹⁰ Mahmud Terzi, Parokanda, s.14.

¹¹ Mahmud Terzi, A.g.e.

¹² Makolate Mahmude Tarzi, s. 850.

Zeka tarafından çevrilmiş 'Flora' romanını Darıy diline çevirdi. Daha ünlü Türk yazarı ve yayımcısı Ahmet Mithat tarafından Türkçe'ye çevrilmiş Ksavede Mouten'in 'Paris Faciaları', Jul Vern'in dört maceralı romanını Darıy diline çevirip yayınladı.

Askeri okulda ders kitabı olarak kullanılmak için ise Bulıau emriyle Türk uzmanları tarafından düzenlenen 5 ciltli 'Rus-Japon Savaşları Tarihi' kitabını Darıy diline çevirdi. Tabii ki bunların tamamı Afganistan'ın edebi kültürel hayatını zenginleştirdi. Bu ülkede yeni bir zamanın kurulması için temel hazırladı.

Mahmud Terzi, 'Siracü'l-Ahbar' gazetesini yayınladığı yıllarda Türk gazetelerinde yayınlanan bir çok irfansal makaleleri çevirip, kendi gazetesinde yayınladı. Türkiye'nin kültürel hayatına ait ibret olacak bilgileri kendi okurlarına ulaştırdı. Örneğin gazetenin 30 Kasım 1913 tarihinde çıkan sayısında Türkiye'de her gün 58 bin adet yayınlanan 'Kadınlar Dünyası' adlı gazetenin marifi önemi gazetenin naşiri Nuriye Hanımın faaliyetleri hakkında hevesle bilgi veriyor.

Aynı yılın 30 Haziran sayısında ise ünlü Türk aydını Ahmet Mithat Efendi'nin vefatı dolayısıyla büyük bir makale yayımlayıp, onun yüzden fazla eserler yazdığı, Mahmud Terzi'nin delikanlı çağında olardan bazılarını okuyup, bilim alanında çok bilgiler aldığı söylüyor.

Mahmud Terzi'nin Türkiye kültürel hayatı ile bu kadar ilgilendiği boşuna değildir. Onun kendi söylediklerine göre; Türkiye'nin başkenti günümüzün kültür merkezi sayılan Avrupa kıtasında bulunan en çağdaş bilimlere olan ihtiyaçlarını hissettiği için bütün İslam alemi dilleri içerisinde Türk dili yeni bilim alanında daha kuvvetlidir. Ne Arapça ne Farsça ve ne de Urducaya Türkçe kadar yabancı dillerden şimdiki zaman bilimlerine ait yapıtlar tercüme edilip yayınlanmamıştır. Büyük bilgin bu bilgilere dayanarak bütün ilerici İslam dünyası için Türkçe'yi öğrenmesi lazım diyerek özetledi. Mahmud Terzi'nin dünyaya bakışına göre Türkiye'ye oradaki kültür ortamına ilk olarak Avrupa'nın modern bilim, kültür başarılarına yol açacak araç olarak yer ayrılmıştı. Yukarıdaki gerekçeler Afganistan irfansal hareketin Mahmud Terzi şahsiyeti yardımıyla Türk eğitimciliği başarılarından yararlandığını gösteriyor. Türk eğitimciliği Afganistan kültür ortamına bu ülkede çalışmakta olan Türk uzmanları aracılığıyla da etkisini göstermiştir. Biliyoruz ki, Türkiye uzmanlarını Afganistan'a çalışmak için davet Sultan Habibullahan zamanında başlanarak, bu işin başlayıcısı da Mahmud Terzi idi. Uzak mültecilikten sonra 1902 yılında Afganistan'a ilk kez geldiğinde Sultan Habibullahan'ı Türkiye'den her çeşit alan uzmanlarını işe davet etmeye ikna etmişti. O zaman Habibullahan Mahmud Terzi'ye emir vererek Türkiye'ye göndermiş olsa da, bu iş başarısız olmuştu. 1908 yılında bu mesele tekrar gündeme alındı. Bu defa Sultanın kardeşi Nerzullahan Paşa'nın emriyle Mahmud Terzi Türkiye'nin siyasetine muhalif olan yabancı ülkelerde mülteci olarak, Türkiye'de yaşayan, bizzat kendisi tanıdığı bir sürtü insana mektup yollayıp onları işe davet etmişti. Bu davetler sonucunda 1908 yılında Türkiye'de sorumlu görevler, hatta vali görevinde çalışan Hasan Hüsnibek öncülüğündeki bir gurup Türk uzmanları Rusya ve İran'dan Kabul'a gelmişlerdi. Bu

gurubun içinde Dr. İzzet Münir, makinist Ali Rıza, ressam Muhammed Fazli, Ali Fehmi vb. bulunuyordu. Zaman geçtikçe Afganistan'da çalışan Türk uzmanlarının sayısı gittikçe arttı. Özellikle bir devlet kurumu olan makinehanede çalışan Türk uzmanlarının itibarı büyüdü. Şirkete bağlı basımevi teknisyenleri Muhammed Hasan Efendi, Muhammed Nadir Efendi, çirikoci Muhammed Fazlıhanlara sadece kendilerine verilen değil, her biri kendi alanında en az beş tane yerli çırak yetiştirme görevini de almışlardı.

Türk uzmanları Afganistan'ın ilk dünyevi eğitim kurumlarından sayılan 'Habibiye', 'Harbiye' liselerinde, diğer devlet kurumlarında da büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Eğitim alanı yönetiminde önemli rol oynayan 1913'te Prens İnatatullahan başkanlığında tesis edilmiş 'Eğitim konferansı'nın 9 üyesinden üçünün Türk uzmanları olması da Afganistan kültür yaşamında Türk aydınlarının ne kadar önemli rol oynadığının kanıtıdır. Onlar çinkoculuk okulu müdürü Muhammed Fazlıhan, Harp okulu öğretmenlerinden Hasan Hilmihan ve Alihanlardı. İlk başta Harp okulu müdürü Sami Bey isimli bir Türk olup, beden eğitimi öğretmeni idi.

Dünya savaşı arefesinde ve savaş sırasında Türkiye'nin Afganistan'daki etkisi arttı, komşu büyük devletler İngiltere, Hindistan ve Çar Rusyası protestosuna sebep olduğu bellidir. İngiltere sömürge hükümetinin resmi temsilcileri Afganistan'da Türk uzmanlarının, özellikle öğretmenlerin sayısı ve etkisi arttığından rahatsızlanarak, buna protesto etmesi nedeniyle 'Sıracü'l-Ahbar'ın bir sayısında Mahmud Terzi onun gerçek olduğunu yazmıştı. Gazetenin 12 Ocak 1914 tarihli sayısında ise Mahmud Terzi Petersburg'da yayımlanan 'Novoye vremya' gazetesinden, Kırım'da yayınlanan 'Tercüman' gazetesi kopya eden makalesini anlatır. Makalede Afganistan basını Türkleri tarif ederek bir çok makaleler yayınlaması kendi öğrencilerini Avrupa devletleri müslümanlarını tamamen yok etmeye azmettirdiği gibi göstermeyi ve bundan bütün dünya müslümanları Türkleri desteklemeleri gerekliliği sonucuna varması protestoyla anlatılır. 'Sıracü'l-Ahbar' gazetesinde yayınlanan bilgilerin incelenmesi söz konusu makalede gösterilmiş. İddialar asılsız olmadığını gösterir. O zamanlarda Türkiye'nin etkisi Afganistan'ın sadece kültür hayatında değil, belki onun iç ve dış siyasetinde de büyük yer tuttuğu tarihten bellidir. Afganistan'ı Almanya ve Türkiye Birliği'ne çekmeye çalışan Nidermayor ve Genting misyonu genç Afganlar tarafından desteklendiği de bunu kanıtlıyor.

Türk uzmanları Afganistan'da eğitimcilik gayelerini yaymada pratik çalışmalarla birlikte yazılı sözlü basın aracılığıyla da katılmışlardır. Bu gibi Türk aydınlarından biri de Kabul'un merkez hastanesinde başhekim olarak görev yapan Dr. Münir İzzet Bey idi.

Münir İzzet Bey önce İstanbul'da daha sonra ise Paris'te eğitim gören kendi terakkiperver ve irfani dünya görüşlerinden dolayı Türk hükümeti çevreleri tarafından muhalefet mensubu olarak takip altında bulunmakta olan kişiydi. O, 'Sıracü'l-Ahbar' gazetesinde irfani ruhtaki makaleleriyle katılmaktaydı.

Söz konusu makalelerden biri de 'tahsili ilim' idi. Bu makale gazetenin 28 Mart 1914 sayısında yayınlanmıştı. Makalede yazarlık ve bilimin faziletleri hususunda mülahaza edilir. Delil olarak müellif bir çok ülkede bilim ve okuma-yazmaya gerekli önem verilmekte olduğundan bu ülkelerde zorunlu ve ücretsiz ilk eğitim yürütülmekte olduğunu belirtiyor. Sözüne devam ederek, Münir İzzet Bey şöyle yazmıştı. "*Bugünlerde nüfusu okuma-yazma bilen her ülke aynı şu eğitim seviyesi düzeyinde gelişmiş sayılır.*"¹³

Münir İzzet Bey'e göre Rusya gibi bazı devletler kendi halkının bir kısmını tabi tutmak için bile bile cehalette tutar, ama bunlar genelde ters sonuçlar verir: "*Çünkü millet cahil olan ülkede, millî haysiyet, vatanseverlik ve devlete sadakat duyguları olamaz. Cahil insanlar kişilik özelliklerinden uzak, onların çoğu yaltak ve dalkavuk olurlar.*"¹⁴

Gazetenin aynı yıl 11 Mayıs sayısında ise Münir İzzet Bey kendi yönetimindeki hastane faaliyetinin yıllık raporunu hazırlamıştı. Raporda gazete okurlarını vatana sadakatle hizmet etme, hastaneler inşa etme ve diğer hayırlı işlere çağırılmıştı.

Mahmud Terzi Türk uzmanları sayesinde tercüme işlerini genişletmiş, özellikle Türkçe uzmanı Hasan Hilmi Bey çeşitli alanlarda resmi belgeler çevirisinde Mahmud Terzi'yle işbirliği yapmış ve bu yolla Afganistan'da devlet erkanının modernleştirilmesi, gelişmiş ülkelerde var olan kural ve yasalara uygun halde yeniden yapılandırmada çaba sarfetti.

Bu belgelerden bir tanesi de Posta yasasıydı. Sonuç olarak, Türkiye gerçeği çeşitli araçlarla Afganistan'da eğitim sisteminin şekillenmesinde önemli rol oynadı. Afganistan'da da Türkiye'ye ayrıcalık, itibar, uluslar arası alanda ülke itibarının yükselişi tüm müslüman ülkeler çıkarlarına uygunluk düşüncesi ortaya çıktı. Afganistan'da irfancılık hareketi daha da gelişti.

¹³ Sıracü'l-Ahbar, 28 Mart 1914.

¹⁴ Sıracü'l-Ahbar,